

УДК 31. 015. 311.

Н.В. Проценко

САМОКОНТРОЛЬ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ЯК ПОПЕРЕДНІЙ ЕТАП ЙОГО ПОДАЛЬШОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В ІНШОМОВНІЙ МОВЛЕННЄВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

Стаття присвячена проблемам самоконтролю. Автор намагається проаналізувати закономірності розвитку самоконтролю в поведінковій діяльності підлітків.

Ключові слова: самоконтроль, психологія, особистість, поведінкова діяльність підлітків.

Стаття посвячена проблемам самоконтроля. Автор пытається проаналізувати закономірності розвитку самоконтроля в поведінці підлітків.

Ключевые слова: самоконтроль, психология, личность, поведение подростков.

У період оновлення соціального, політичного, культурного та економічного життя нашого суспільства успішне володіння іноземними мовами вважається однією із важливих умов становлення особистості майбутнього вчителя. Знання іноземних мов на сучасному етапі розвитку людини та суспільства стає життєво необхідним і розглядається як невід'ємний атрибут досягнення професійного й особистісного успіху, ефективного розвитку зовнішньоекономічного та гуманітарного сприяння. Проте практика навчання іноземних мов у ВНЗ свідчить про те, що часто не досягається поставлена мета – оволодіння студентами міцними навичками комунікативної діяльності. У зв'язку з цим постає проблема інтенсивних пошуків нових методів навчання, які б забезпечили глибоке опанування знаннями іноземних мов.

Справа в тому, що процес вивчення іноземної мови обумовлений взаємодією цілого комплексу психічних факторів, і більшість труднощів, які виникають у студентів в процесі навчання іноземних мов, обумовлюються саме психічними чинниками. Щоб подолати ці труднощі, необхідно, на наш погляд, забезпечити високий рівень саморегуляції особистості, головною умовою формування якого є розвиток самоконтролю.

Особливої актуальності, у зв'язку із вищезгаданим, набуває проблема формування саморегуляції та, зокрема, самоконтролю у підлітковому віці, як попередньому етапі його подальшої реалізації в іншомовній мовленнєвій діяльності студентів.

Свій внесок у дослідження проблематики самоконтролю зробили: П.К. Анохін, М.Й. Боришевський, Є.Г. Газієв, Л.В. Долинська,

Г.В. Ейгер, І.О. Зимня, О.М. Леонтьєв, А.С. Лінда, К.П. Мальцева, І.М. Марголін, В.О. Моляко, Г.С. Никифоров, С.Ю. Ніколаєва, Д.О. Оганесян, В.І. Селіванов, В.М. Шевченко, П.М. Якобсон та ін.

Мета нашої статті – проаналізувати закономірності розвитку самоконтролю в поведінковій діяльності дітей підліткового віку – періоду, сензитивного для розвитку самосвідомості, одним із творень якого й виступає самоконтроль.

Самоконтроль – це свідомо, цілеспрямована здатність індивіда до самоспостереження, до контролю за власними вчинками, до усвідомлення власної поведінки, діяльності та їх результатів засобами порівняння із заданою програмою та поставленою метою. Реалізація процесу самоконтролю можлива тоді, коли функціонують його інформаційні та структурні складові, тобто в наявності результат діяльності (те, що контролюється) та еталон (те, за допомогою чого здійснюється самоконтроль).

У віці шести – семи років у зв'язку із початком навчальної діяльності розпочинається новий етап розвитку самосвідомості, важливість якого важко переоцінити. Так, у період молодшого шкільного віку накопичуються психологічні резерви, що підведуть самосвідомість до найважливішої її генетичної форми в підлітковому віці [17].

Самоконтроль як важливий психічний процес з'являється в молодшому шкільному віці. Під впливом навчальної діяльності в дитини відбувається розвиток системи довільної регуляції внутрішніх та зовнішніх дій, зокрема формування самоконтролю. Одним із аспектів самоконтролю у складі самосвідомості учня початкових класів стає підпорядкування власних безпосередніх бажань соціальним вимогам, формування внутрішнього плану дій.

Більшість психологів переконані, що в молодшому шкільному віці формуються основні чинники, які зумовлюють становлення довільної регуляції поведінки на основі моральних норм. На думку О.В. Скрипченка, в учнів початкових класів вже наявні психофізіологічні передумови для формування довільної поведінки на основі моральних вимог, а отже й здатності стримувати імпульсивні вчинки, виявляти самостійність, контролювати свої дії [14, с. 7].

Характеризуючи особливості формування поведінкової складової «Я-концепції» в учнів 1-4 класів, доречно розглянути процес становлення моральної свідомості, адже саме моральне «Я» виконує функцію регулятора вчинків, які характеризують ставлення до справи, до інших людей та до самої себе [5]. Моральний розвиток дитини, як вважає О.О. Ставицький [16], передбачає свідоме засвоєння нею моральних норм та вимог, а саме, формування в неї знань про них, перетворення їх на відповідні мотиви поведінки. Одними із основних факторів, що впливають на становлення моральної свідомості молодшого школяра, є соціальне порівняння та соціальні очікування. Результати досліджень Г.І. Ліпкіної свідчать про те, що «постійне акцентування недоліків одних учнів та достоїнств інших негативно впливає на морально-особистісний розвиток кожного учня і на міжособис-

тісні стосунки між дітьми в класі» [5, 18]. У результаті в одних дітей формується почуття зверхності над іншими, у той час, як в інших дітей, на недоліки яких досить часто звертають увагу, виховується почуття неповноцінності.

Альтернативним шляхом розвитку моральної свідомості в позитивному напрямку є порівняння, яке ґрунтується на принципі «порівняння дітей з рівними можливостями» або ж на принципі «порівняння учня з самим собою». Порівняння, проведене в такий спосіб, позитивно впливає на відношення учнів до результатів своєї праці, на ефективність його роботи, на розвиток повноцінної особистості [5].

На думку багатьох психологів (І.Д. Бех, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, І.І. Чеснокова, С.Г. Якобсон та ін.), у молодшому шкільному віці та на початку підліткового вікового періоду розвитку на основі моральних норм відбувається активне становлення регуляції дитиною своєї поведінки. Основними чинниками становлення цього важливого новоутворення виступають надситуативний орієнтир здійснення вчинку згідно з прийнятими нормами і правилами та зв'язок між інтелектуальним та моральним розвитком дитини. Так, завдяки навчальній діяльності, коли увага учня спрямовується не тільки на отримання нових знань, але й на сам процес пізнання, забезпечується розвиток системи довільної регуляції зовнішніми та внутрішніми діями, що, в свою чергу, сприяє розвитку елементів самоконтролю в дитини [4].

І.В. Сингаївська вказує на те, що рівень розвитку саморегуляції моральної поведінки значною мірою залежить від сформованості прогнозування цієї поведінки. У зв'язку з цим результати досліджень психолога представляють великий інтерес. Експериментально встановлено, що ефективність прогнозування молодшими школярами й учнями 5-6 класів моральної поведінки суттєво залежить від взаємовідносин між суб'єктом та об'єктом прогнозування. З віком у дітей зростає точність прогнозування поведінки своїх друзів, водночас як прогнозування поведінки однолітків знижується. На думку дослідниці, вказані особливості прогнозування пояснюються тим, що з друзями дитина спілкується частіше, результатом чого є глибші знання їх особистості та поведінки. Неточність прогнозування поведінки однокласників пов'язана із соціальними причинами: учні даного вікового періоду схильні переоцінювати поведінку однолітків, що мають високий статус у класі, і недооцінювати поведінку однолітків, відносно яких в колективі створились негативні установки [13].

Отже, стійким моментом саморегуляції поведінки індивіда стає підпорядкування своїх безпосередніх бажань соціальним вимогам, формування внутрішнього плану дій. Доречно зауважити, що «підпорядкування безпосередніх бажань свідомо прийнятим намірам не звільняють школяра від імпульсивності та ситуативної залежності. Довільна регуляція поведінки знаходиться в зоні найближчого розвитку молодшого школяра» [7, с. 33].

Специфіка навчальної діяльності сприяє, на думку І.І. Чеснокової, формуванню в учнів уміння аналізувати власні дії, оцінювати їх, що, в свою чергу, виступає чинником становлення рефлексії та елементів самоконтролю як вищої форми саморегулювання [18]. Експериментальне дослідження А.К. Сердюк показало, що самоконтроль у молодших школярів, займаючи спочатку незначне місце, поступово перетворюється на засіб попередження помилок та кращого засвоєння навчального матеріалу, ефективність якого залежить від характеру мотивації. В навчальній діяльності для учнів початкової школи оволодіння самоконтролем на початковій стадії розвитку виступає самостійною формою діяльності, яка є зовнішньою по відношенню до основного завдання. Згодом завдяки регулярному виконанню завдань, які вимагають використання самоконтролю, цей складний механізм зворотнього зв'язку перетворюється у необхідний елемент навчальної діяльності, що постійно включений в її виконання [12].

Аналізуючи проблему індивідуальних особливостей прояву самоконтролю, Т.І. Гавакова вказує на те, що самоконтроль здійснюється по-різному: а) в залежності від типологічних особливостей вищої нервової діяльності; б) мотивації навчальної діяльності; в) суб'єктивних властивостей спонукань до самоконтролю та його здійснення. Чинником, який призвів до недостатнього розвитку самоконтролю в учнів, виступає відсутність з боку вчителя систематичних і послідовних вимог, що потребують виконання складної дії цього важливого компоненту поведінкової складової «Я-концепції».

Досліджуючи специфіку розвитку самоконтролю в дітей, Г.О. Собієва зауважує, що контроль за правильністю власних дій передбачає оволодіння спеціальними способами здійснення самоконтролю. До обов'язкових умов здійснення самоконтролю автор відносить: 1) наявність у школярів певного запасу знань та вмінь ним користуватись; 2) представлення учням зразка (еталона) [15]. У процесі формування самоконтролю зазнає змін характер зразка, який при цьому використовується. Продовжуючи думку попереднього автора, А.Я. Арет [1] виділяє три етапи формування самоконтролю. Спочатку дія самоконтролю відбувається за конкретним зразком, потім – на основі узагальненого уявлення зразків. Доречно зауважити, що Г.О. Собієва [15] та К.П. Мальцева [6] вказують на існування третьої умови здійснення самоконтролю – спонукання до його виконання, умови, за якою постійно повинні стежити вчителі та батьки учнів. Дослідниці вважають, що недостатньо лише знати еталон, потрібно вміти ним користуватися, тобто контролювати себе.

Складна дія самоконтролю, елементи якого продовжують формуватися саме завдяки участі молодшого школяра в процесі навчальної діяльності, поширюється і на інші види діяльності, зокрема на поведінкову [1; 6; 15].

Важливими у плані подальшого розгляду проблеми самоконтролю в поведінковій діяльності молодших школярів є результа-

ти досліджень, отримані М.Й. Боришевським [2]. Він акцентує увагу на тому, що у більшості учнів молодших класів при за- своєнні правил шкільної поведінки відсутня потреба в довільному самоконтролі, який проявляється у більшості випадків тільки під дією вчителя. Причиною цього, на думку дослідника, є: 1) відсутність навичок здійснення самоконтролю; 2) відсутність внутрішнього спонукання до постійного контролю, власних дій та вчинків. Щоб позбавитись цих недоліків, М.Й. Боришевський виокремлює самоконтроль у поведінці як спеціальну дію, наголошує на чіткому формуванні вчителем правил поведінки і задання учнем установки на самоконтроль, забезпеченні дітей засобами наочної фіксації результатів актів поведінки, які контролюються ними, і підключення тих, хто навчається до самоконтролю [2].

Продовжуючи розгляд питання про саморегулювання молодшими школярами своєї діяльності, доцільно звернутись до робіт, які стосуються самовиховання як найвищої форми саморегулювання в діяльності дітей цього вікового періоду.

Так, Л.І. Рувінський і А.Є. Соловійова [11] встановили зв'язок між самовихованням і самооцінкою, виділивши рівні самооцінки молодших школярів по відношенню до самовиховання. Діти, самооцінка яких відповідає процесуально-ситуативному рівню, не можуть встановити зв'язку між своїми вчинками і якостями особистості. Вони оцінюють своє «Я» лише за окремими зовнішніми результатами діяльності. У зв'язку з тим, що ці результати не обов'язково є адекватними особистісним можливостям людини і можуть повністю зумовлюватись збігом зовнішніх обставин, самооцінка має тенденцію до об'єктивності. Стихійність, випадковість, протирічливість зовнішніх ситуацій сприяють тенденції нестабільності самооцінки. Зміна людини на цьому рівні самооцінки носить характер самовиправлення вчинків, а саме: виконання одних вчинків та відмову від інших. Зауважимо, що молодший школяр ще не розуміє під цим процесом розвиток власних рис особистості [11].

На цей факт вказує і М.П. Матвеева, зауважуючи, що «через поки що слабку вираженість рис особистості, а також несформованість логічного мислення, молодші школярі ще не можуть усвідомити свої якості і співвіднести їх зі своїми вчинками. У той же час по відношенню до інших людей вони вже виявляються в змозі виконати цю операцію. Оцінюючи особистісні якості, молодший школяр виходить не з особливостей їх прояву, а зі ставлення до іншої людини в цілому (хороший чи поганий)» [7, с. 32-33].

У плані подальшого розгляду поведінкової складової, розгляду питання про психологічні особливості усвідомлення молодшими школярами своєї поведінки, заслуговують на увагу, з нашої точки зору, результати досліджень Р.В. Павелківа [10]. Автор вказує на те, що «розвиток усвідомлення молодшими школярами своєї поведінки виражається в тому, що «образ Я» вже не є прив'язаним до конкретної наявної ситуації, а «відділяється» від неї і піднімається на вищий рівень узагальнення, що сприяє зростанню його регулятивної функції. Знаючи свої можливості,

дитина ставить цілі і вибирає засоби їх досягнення у відповідності з власними уявленнями про себе. Отже, здатність молодшого школяра до «відриву» від конкретної ситуації в процесі усвідомлення себе призводить до розвитку його можливостей свідомого та довільного регулювання поведінки» [10, с. 32].

Експериментальні дані Р.В. Павелківа свідчать про існування трьох рівнів розвитку усвідомлення молодшими школярами своєї поведінки. На першому рівні учень поводить себе обдуманно, має здатність до елементарного самоаналізу, оцінює вчинки відповідно до зразків (еталонів), запропонованих йому вчителями. Діти схильні співпрацювати між собою і дотримуються вказівок вчителя. Для другого рівня характерним є усвідомлення дитиною своєї поведінки, наявність елементів самоаналізу своїх думок і почуттів, а також ситуативність вчинків і їх пояснення. На третьому, найнижчому рівні розвитку усвідомленості молодшими школярами своєї поведінки, поведінка залежить від миттєвих бажань, неусвідомлених вчинків. Молодші школярі не вміють аналізувати свої вчинки, вони імпульсивні. Їх думки і почуття у більшості випадків неусвідомлені. У взаємовідносинах з ровесниками та вчителями можуть виявляти агресивність [10].

Вказані рівні розвитку усвідомлення молодшими школярами своєї поведінки І.І. Чеснокова відносить до першого етапу самопізнання [18]. Автор вказує, що на даному етапі самопізнання складаються одиничні образи самого себе і своєї поведінки, які нібито є «прив'язаними до конкретної ситуації, до певних стосунків. Ці образи наповнені безпосереднім, чуттєвим змістом. На даному рівні (етапі) формуються деякі відносно стійкі сторони уявлень про власне «Я», проте ще немає цілісного, істинного розуміння себе, що пов'язане з поняттям про свою сутність» [18, с. 97].

Вищеописані закономірності розвитку самоконтролю та саморегуляції в поведінковій діяльності молодших школярів та особливості становлення самосвідомості в підлітковому віці виступають свідченням того, що на досліджуваному віковому етапі вперше актуальними стають такі особистісні потреби, як самоспостереження, самопізнання, самовиховання, самоставлення та самоконтроль у поведінковій діяльності.

Самопізнання є основним чинником формування когнітивного компоненту «Я-концепції» особистості, що тісно пов'язаний з поведінковим. У зв'язку з цим І.Ю. Кулагіна зазначає, що уявленням про власне «Я» в підлітковому віці, зазвичай, відповідає певний стиль поведінки. Наприклад, дівчина-підліток, яка вважає себе привабливою, поводиться по-іншому на відміну від її ровесниці, що вважає себе негарною, проте розумною. Водночас «Я-образ» дитини є досить динамічним та мінливим, особливо на початку й на закінченні підліткового віку внаслідок нестійкості, рухливості їх психічного життя. Тому нерідко можна спостерігати неузгодженість між «Я-образом» та реальною поведінкою підлітків.

Серед чинників формування самоконтролю в поведінковій діяльності підлітків В.С. Мухіна називає особливості їх само-

оцінки, зокрема акцентуючи увагу на негативному впливі неадекватної самооцінки. Підліток із заниженою самооцінкою недооцінює власні можливості, намагається виконувати лише найпростіші завдання, що перешкоджає його повноцінному розвитку. Результатом завищеної самооцінки стає те, що дитина переоцінює власні можливості, намагається виконувати такі завдання, з якими вона не зможе справитись, що теж несприятливо впливає на її особистісний розвиток [8].

Становленню саморегуляції та самовиховання як її вищої форми в підлітковому віці сприяє й сформований ідеальний образ «Я». Високий рівень домагань та недостатнє усвідомлення власних можливостей призводить до появи розбіжностей між «Я-ідеальним» та «Я-реальним» у складі «Я-образу» підлітка, що боліче переживаються ним і виявляються в таких негативних особистісних характеристиках, як невпевненість у власних силах, впертість, агресивність тощо. На противагу адекватний рівень домагань та адекватний «Я-образ» наповнюють «Я-ідеальне» дитини змістом, що є досяжним для неї, й водночас спонукає дитину до самовиховання. Підлітки не тільки мріють про те, якими вони можуть стати в близькому майбутньому, але й намагаються розвивати в собі бажані якості. Для прикладу, якщо підліток хоче стати сильним, то він записується до спортивної секції. Окремі підлітки навіть складають програми самовиховання з метою самовдосконалення.

Самовиховання в підлітковому віці стає можливим завдяки розвитку саморегуляції. І.Ю. Кулагіна зауважує, що не всі підлітки характеризуються сформованими достатньою мірою силою волі, наполегливістю та терпінням, потрібними для самовиховання й формування в собі якостей з «Я-ідеального». Багато з них так і залишаються у світі фантазій, лише уявляючи себе ідеальними [3].

Доповнюючи вищеописане, Р.С. Немов розглядає ґендерний аспект самовиховання. Як у дівчат, так і в хлопчиків підліткового віку спостерігається прагнення до самовиховання позитивних якостей особистості, проте з урахуванням соціальних статевих ролей, відповідно жіночих або чоловічих. Так, дівчата самовдосконалюються в таких жіночих видах діяльності, як домогосподарування, жіночі види спорту, різні види мистецтва, а також у процесі учіння.

На відміну від дівчат, хлопці переважно займаються фізичною культурою та спортом. Такі заняття сприяють формуванню насамперед динамічних фізичних якостей (сила, витривалість, швидкість реакції), згодом – виробленню якостей, пов'язаних із здатністю витримувати значні і тривалі фізичні навантаження (витримка, терпіння, наполегливість), а через більш тривалий час – появи таких складних вольових якостей особистості, як концентрація уваги, зосередженість, працездатність. Отже, в процесі самовиховання хлопців старшого підліткового віку простежується така динаміка: вольові якості розвиваються від уміння керувати собою, концентрувати зусилля, витримувати

великі навантаження до здатності керувати власною діяльністю, добиватися в ній високих результатів [9].

Отже, аналіз психологічної літератури вказує на необхідність подальших досліджень проблеми становлення самоконтролю в поведінковій діяльності дітей підліткового віку, оскільки вказаний віковий період має надзвичайно велике значення для психологічного розвитку особистості загалом та формування її «Я-концепції» в старшому шкільному віці зокрема.

Доцільним і перспективним, на нашу думку, буде аналіз психологічних особливостей самоконтролю та встановлення факторів формування процесу самоконтролю в поведінці підлітків.

Список використаних джерел

1. Арет А.Я. Очерки по теории самовоспитания. – Фрунзе: Изд-во Кирг. гос. ун-та, 1961. – 124 с.
2. Боришевский М.И. Психологические условия формирования самоконтроля в поведении у младших школьников: Дис... канд. психол. наук: 19. 00. 07. – К., 1965. – 221 с.
3. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості/ Під ред. Л.М.Проколієнко. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
4. Кулагина И.Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет): Учебное пособие. 4-е изд. – М.: Изд-во УРАО, 1998. – 176 с.
5. Липкина А.И. Психология ребенка и формирование нравственных компонентов его мировоззрения// Вопр. психологии. – 1980. – № 1. – С.11 – 21.
6. Мальцева К.П. Самоконтроль в учебной работе школьников// Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников/ Под ред. Д.Б.Эльконина и В.В.Давыдова. – М.: АПН РСФСР, 1962. – С. 135 – 223.
7. Матвеева М.П. Особливості «Я-образу» розумово відсталих підлітків: Дис...канд. психол. наук: 19.00.08. – К., 1994. – 172 с.
8. Мошенська Л.В. Діагностичні можливості комплексу тематичних психомалюнків у дослідженні глибинних аспектів психіки: Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07/ Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 1998. – 19 с.
9. Мошенська Л.В. Психологічні захисти і несвідоме// Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 5. – С. 11-14.
10. Павелкив Р.В. Психологические особенности осознания младшими школьниками своего поведения: Дис...канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1990. – 158 с.
11. Рувинский Л.И., Соловьева А.Е. Психология самовоспитания. – М.: Просвещение, 1982. – 143 с.
12. Сердюк А.К. Психологические особенности воспитания самоконтроля у учащихся I-III классов в учебной работе: Авто-

- реф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07/ Киевск. гос. ун-т им. Т.Г.Шевченко. – К., 1953. – 16 с.
13. Сингаївська І.В. Психологічні особливості прогнозування моральної поведінки в молодшому шкільному віці: Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07/ Інститут психології АПН України. – К., 1993. – 18 с.
 14. Скрипченко О.В. Психічний розвиток учнів. – К.: Рад. школа, 1974. – 104 с.
 15. Собиєва Г.А. Формирование навыков самоконтроля у учащихся начальных классов на уроках русского языка// Вопросы психологии. – 1964. – № 2. – С. 49-56.
 16. Ставицький О.О. Психологічні умови усвідомлення молодшими школярами моральної вимоги: Дис...канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1994. – 126 с.
 17. Чеснокова И.И. Особенности развития самосознания в онтогенезе// Принцип развития в психологии/ Под ред. Л.И. Анциферовой. – М.: Наука, 1978. – 368 с.
 18. Чеснокова И.И. Проблемы самосознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

The article is devoted to the problems of self-testing. The author makes an attempt to analyse the development of self-testing in the teenagers' behaviour activity.

Key words: self-testing, psychology, personality, teenagers' behaviour activity.

Отримано: 11.06.2009

УДК 159.923.2-057.87

С.О. Ренке

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ СФОРМОВАНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО ОБРАЗУ Я

У статті представлено результати, що направлені на виявлення моментів, які впливають на розвиток професійного Я-образу студентів-психологів. Розглядаються п'ять рівнів сформованості професійного образу Я – гармонійний, конвенціональний, узагальнений, розмитий та квазіобраз – і їх зв'язок із самовідношенням.

Ключові слова: професійний образ Я, гармонійний образ, конвенціональний образ, узагальнений образ, розмитий образ та квазіобраз.

В статье представлены результаты, направленные на выявление моментов, влияющих на развитие профессионального Я-образа студентов-психологов. Рассматривается пять уровней сформированности профес-